

УДК 599.74 (477.5)

Історія дослідження хижих ссавців Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів ¹

Михайло Колесніков, Олександр Кондратенко

Історія дослідження хижих ссавців Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів. — Колесніков М., Кондратенко О. — Проведено історичний аналіз теріологічних досліджень і поступовості накопичення наукових знань про хижих ссавців двох родин — Canidae та Mustelidae, що мешкають у регіоні Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів. Весь період дослідження хижих ссавців регіону умовно можна поділити на чотири різних за тривалістю і рівнем досліджень етапи. До першого описуючого етапу віднесено період з початку XVII — по першу половину XIX ст., до другого загально фауністичного етапу належать дослідження другої половини XIX та початку XX ст., до третього популяційного — дослідження 40–80 років XX ст., до четвертого етапу віднесено сучасні дослідження, з кінця XX до початку XXI ст.

Ключові слова: хижі ссавці, Донецько-Донські та Донецько-Приазовські степи.

History of investigation of carnivores in the Donetsk-Don and Donetsk-Azov steppes. — Kolesnikov M., Kondratenko O. — The historical analysis of theriological researches and consistent accumulation of scientific knowledge about predatory mammals belonging to the family Canidae and Mustelidae and inhabited in the region of Donetsk-Don and Donetsk-Azov steppes and factors influencing on it are discussed. The whole period of the investigation of carnivorous mammals of the region can be conditionally divided into four different in the duration and the level of the investigation stages. The beginning of the XVII and the first half of the XIX century refers to the first (describing) stage; the second (faunistic) stage includes researches of the second half of the XIX and the beginning of the XX century; the third (population) stage includes researches of the 40s–80s years of the XX century and the fourth stage includes present researches of the end of the XX and the beginning of the XXI century.

Key words: carnivores, Donetsk-Don and Donetsk-Azov steppes.

Вступ

Хижі ссавці є вершиною екологічних пірамід різноманітних типів біоценозів, і в той же час, це найбільш вразливі види тварин. Багато хто з них є представниками зникаючого степового теріофауністичного ядра (Загороднюк, 1999). Ряд видів (*Mustela erminea*, *M. eversmanni*, *M. lutreola*, *Vormela peregusna*, *Lutra lutra* та *Meles meles*) є вкрай рідкісними та занесені до Червоної книги України (Червона..., 1994), Європейського червоного списку та до Червоної книги МСОП (Токарський, 2001). Практично всі хижі ссавці України знаходяться під охороною ратифікованою Україною Бернської конвенції (1979).

Регіон Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів в адміністративному відношенні розташований на території Луганської і Донецької областей України. У фізико-географічному плані його можна розділити на декілька районів, а саме: південні відроги Середньоруської височини, долина середньої течії Сіверського Дінця, Донецький кряж, Приазовські височина та низовина. Регіон займає площу більше 50 тис. км².

¹ Стаття вперше опублікована у виданні «Вісник Львівського університету. Серія біологічна» (2004. Вип. 38. С. 21–42) і відтворена без змін тексту, лише з його форматуванням під вимоги поточного видання. — Прим. ред.

Весь період вивчення хижих ссавців даного регіону можна умовно розділити на чотири різних по тривалості та рівню розвитку етапів. До першого етапу можна віднести період з початку XVII — по першу половину XIX ст., до другого — дослідження другої половини XIX і початку XX ст., до третього — дослідження 40–80 років XX ст., та до 4 етапу ми відносимо сучасні дослідження кінця XX — початку XXI ст.

Дослідження XVII ст. — першої половини XIX ст.

Перші відомості про хижих ссавців досліджуваного регіону приведені Жаном де Люком. Він навів ряд видів тварин, у тому числі і хижих, які водилися на початку XVII століття на степових рівнинах між Дніпром і Доном.

Зведення про видобуток хутрового звіра (лисиця, *Vulpes vulpes*) згадуються в скарзі 1687 року Донського отамана Фрола Мінаєва на царського воєводу. У джерелах XVIII та першої половини XIX ст. значну увагу приділяли розповсюдженню хижих звірів.

На території Подон'я в XVIII столітті ще зустрічався ведмідь, і на нього велось полювання. На початку XIX століття ведмеді «видалилися зовсім» із земель донських козаків. *Canis lupus* описується як вид, що завдає великої шкоди поселенцям. У статистичному описі землі донських козаків, складеному в 1822–1832 і 1863 роках М. Красновим, є дані про мешкання лисиці-корсака (*Vulpes corsac*) на землях Війська Донського та наведено короткий опис його зовнішнього вигляду. У 1886 році Є. Котельников описав зустрічі *V. peregusna* на початку XIX ст. в степовому Подон'ї, на південних хуторах. *M. evermannii* та *M. putorius* у цей час наводились в архівних джерелах XVIII — першої половини XIX ст. під однією назвою «тхори». Тхори і горностаї (*M. erminea*) були широко розповсюджені в степовій зоні. Норка (*M. lutreola*) зустрічалась всюди на теренах регіону, але чисельність її була незначною (Кириков, 1983).

Дослідження другої половини XIX та початку XX ст.

Основні публікації цього періоду про хижих ссавців регіону стосуються в основному загальнофауністичних робіт О. Черная (1853), М. Сомова (1897), О. Силантьєва (1896), В. Аверіна (1918), в яких наведені перші узагальнення стосовно теріофауни регіону, враховуючи й дані щодо 10–12 видів хижих ссавців. У цей період Д. Багалеї, спираючись на архівні джерела, описує поширення борсука на землях Слобідської України, до складу якої входила частина території Донецько-Донських та Донецьких степів. У цей же час виходить ряд праць В. Аверіна, М. Шарлеманя, Б. Виноградова, З. Голов'янка, М. Дюкова, О. Матюшенко та ін., що присвячені біології, систематиці, чисельності і розподілу видів хижих ссавців на території регіону. Серед них — праці О. Матюшенко про вовків і боротьбу з ними на Харківщині, В. Аверіна — про знахідки перегузні та зведення про цей вид у межах України, О. Мигуліна — про норку на території Харківської губернії (Мигулін, 1938).

Дані, наведені в цих публікаціях, склали основу наступних досліджень теріофауни регіону та України в цілому. Цей період завершила монографія О. Мигуліна «звірі УРСР» (1938), в якій підведені підсумки теріологічних досліджень України другої половини XIX — початку XX сторіч, та викладені всі відомі на той час дані про стан теріофауни України. Зазначена монографія і на цей час є однією з найбільш цитованих робіт у різноманітних зведеннях та оглядах фауни ссавців регіону й України в цілому.

Дослідження 40–80 років XX ст.

У цей період була опублікована значна кількість робіт, присвячених вивченню хижих ссавців, у тому числі багато уваги приділялося питанням екології цих видів. Так, В. Абеленцев (1966, 1965) подав дані щодо поширення та харчування борсука й кам'яної куниці та навів таблиці стосовно особливостей їх харчування. Також їм наведено дані щодо особливостей будівлі нир, добових і річних життєвих циклів борсука, тощо (Абеленцев, 1966).

Так само було опубліковано багато робіт, присвячених опису теріофауни, в яких можна знайти дані й стосовно хижих ссавців. Так, С. Кіріков (1966) зробив ретроспективний аналіз тваринного світу степової зони. М. Щербак (1988) у праці «Зоогеографическое деление Украинской ССР», наводить два рідкісні види хижаків (*V. peregusna*, *V. corsac*) для регіону наших досліджень (як «Східної степової або Приазовської ділянки Азово-Чорноморського району, Понтизької округи, Середземно-Центральноазійської аридної підобласті»).

Деякі дані про поширення, харчування, розмноження та господарське значення трьох видів родини Canidae та 10 видів родини Mustelidae, що мешкають на теренах як України, так і регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів, наводить І. Сокур (1960) у своїй монографії «Ссавці фауни України та їх господарське значення». Більш докладні дані щодо історичної зміни ареалів деяких видів хижих ссавців містяться у іншій його праці: «Історичні зміни та використання фауни ссавців України» (Сокур, 1961).

В. Сулик (1979) у публікації «Куньи Луганского заповедника и его окрестностей» наводить дані стосовно чисельності та розповсюдження 10 видів ссавців родини Mustelidae на території Луганського природного заповідника НАН України. У цей же період зоологами Луганського педагогічного університету С. Панченко і М. Самчуком (1973) видано методичний посібник для студентів «Список позвоночных Ворошиловградской области», в якому наведено дані стосовно розподілення по основних типах біотопів 63 видів ссавців, що зустрічаються на теренах Луганської області, в тому числі й 14 видів, що відносяться до хижих.

У збірнику науково-популярних нарисів «Сторінками Червоної книги» (Рева та ін., 1989) містяться дані стосовно поширення і стану популяцій ряду «червонокнижних» видів хижих ссавців на території Донбасу. 1986 року виходить стаття А. Волоха та І. Ракитянського (1986) «Современная граница ареала *Vormela peregusna* на юго-западе СССР». До районів можливих зустрічей цього виду тхорів ними були віднесені Луганська і Донецька області. Західна межа ареалу була проведена ними від м. Одеси через м. Богодухів (північ Харківської обл.) і далі на схід, а південна — по узбережжю Чорного та Азовського морів. Про місця зустрічей перегузні також згадує І. Сосновський (1987) у праці «Редкие и исчезающие животные».

Сучасні дослідження

На цьому етапі досліджень основна увага приділяється вивченню сучасного стану популяцій рідкісних видів і видів, що знаходяться під суворою охороною, а також деякі дані стосовно поширення хижих ссавців у заповідниках. Так, у роботі О. Скокова «Позвоночные животные Луганского заповедника» (1992) приведені дані про зустрічі 4-х видів родини Canidae і 10 видів родини Mustelidae на території трьох відділень заповідника.

Пізніше, В. Сиренко та В. Мартинов в анотованому списку фауни наземних хребетних Українського степного природного заповідника (1998) наводять інформацію щодо мешкання 11 видів хижих ссавців на території різних ділянок даного заповідника. У тому числі, вони згадують три види родини собачих і 8 — родини кунових. Також ними приводяться деякі дані стосовно чисельності цих видів тварин.

У невеликому повідомленні Є. Боровика (1999) наведено дані відносно чисельності рідкісних видів ссавців у заповіднику «Стрільцівський степ», у тому числі й дані стосовно таких видів як *V. corsac*, *V. peregusna*, *M. lutreola*, *M. erminea*. Пізніше, у статті «Териологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь»" О. Кондратенко та Є. Боровик (2001) наводять дані щодо мешкання 13 видів хижих ссавців на території зазначеного заповідного об'єкту, та характеризують сучасний стан популяцій «червонокнижних» видів.

Стаття О. Кондратенко (2002) «Териологические исследования в заповеднике Провальская степь» містить інформацію стосовно 11 представників ряду хижих, що зустрічаються в цьому заповіднику, а також опис стану популяцій «червонокнижних видів»: *M. meles*, *M. erminea*, *M. evermannii*, *V. peregusna* та регіонально рідкісного виду — *V. corsac*.

В анотованому списку ссавців заповідника «Крейдова флора» С. Лиманским й О. Кондратенко (2002) зазначено мешкання 9 видів хижих ссавців, з них три види родини Canidae і

6 видів родини Mustelidae. У той же час, В. Тимошенко (2002) наводить дані стосовно характеру використання території заповідника «Хомутовський степ» хижими ссавцями, зазначає реєстрації окремих видів та зустрічі на заповідній території здичавілих собак та свійських котів.

У методичному посібнику для студентів природничо-географічного факультету Луганського університету «Список хребетних Луганської області», В. Денщик і В. Сулик (2000) наводять дані відносно біотопної належності 15 видів хижих ссавців на території Луганської області, у тому числі 4-х видів родини Canidae та 11 видів родини Mustelidae. А в розділі «Тваринний світ» монографії «Природа Луганской области», В. Жадан (1994) відносить до звичайних видів Луганської області *V. vulpes*, *M. nivalis*, *C. lupus*, до рідкісних видів відкритих степових просторів — *M. evermannii*, *V. peregusna*, *M. foina*, а для лісів наводить *M. erminea*, *M. martes*, *M. meles* та *M. putorius*.

Нові дані стосовно знахідки перегузні в регіоні містяться у повідомленні О. Кондратенко і Б. Мельниченко (2000) — «Нові данні до поширення деяких рідкісних видів ссавців у Донецько-Приазовських степах». Автори вважають, що даний вид схильний до синантропізму, тому що всі знахідки тварин пов'язані з населеними пунктами. В. Токарський (2001) у повідомленні «Степний хорь в степном биоценозе Восточной Украины» охарактеризував роль даного виду тхорів у степових біоценозах регіону та його значення, як регулятора чисельності степового бабака.

У статті «Состояние популяции волка в восточных регионах Украины» Боровик (2002а) наводить дані стосовно розмірів ділянок, що займають сім'ї вовків, і дані стосовно харчування вовка, відзначаючи випадки поїдання їжі рослинного походження та роль дрібних ссавців у його зимовому раціоні. Також їм подана чисельність вовка в 2001 р. для 10 із 18 районів Луганщини. В іншій його праці «Корсак *Vulpes corsac* на территории Украины» (Боровик, 2002б) наведено інформацію щодо знахідок, біології та стану популяції даного виду у Луганській області.

В нашому короткому повідомленні (Колесников, 2003) наведено дані стосовно знахідки жилого поселення борсука в межах міста Луганська. В статті «Появление шакала в Украине и его современное распространение» А. Волох (2003) наводить інформацію стосовно зустрічей шакала (*Canis aureus*) в межах України, згадуючи й відстріл двох особин у Артемівському районі Донецької обл., тобто в межах досліджуваного регіону.

Крім зазначених, мається спеціальна робота по «бернським» видам ссавців України, у якій є й дані відносно стану популяцій і поширення «бернських» видів хижих ссавців на Україні та у досліджуваному регіоні (Загороднюк, 1999).

Обговорення

Аналізуючи все вищезазначене, необхідно відзначити, що на території регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів зустрічаються представники 5-х видів хижих ссавців родини Canidae (*C. lupus*, *C. aureus*, *V. vulpes*, *V. corsac*, *N. procyonoides*) та 11 видів родини кунових Mustelidae (*M. foina*, *M. martes*, *M. nivalis*, *M. erminea*, *M. lutreola*, *M. vison*, *M. evermannii*, *M. putorius*, *V. peregusna*, *M. meles*, *L. lutra*).

Практично відсутні спеціальні публікації відносно таких видів, як звичайна лисиця, єнотовий собака, ласиця, американська норка, лісовий тхір, видра, тощо. Недостатньо вивчені екологія, етологія та сучасний стан популяцій хижих ссавців, їх значення в теріокомплексах і біоценозах регіону, а також значення як в перенесенні так і зберіганні сказу та ряду інших особливо небезпечних інфекцій. У той же час, найбільш вивченими є питання розподілу видів по території регіону, особливо на територіях природно-заповідного фонду.

Таким чином, зведення авторів XVII — першої половини XIX ст. представляють переважно історичний інтерес і носять характер загальних описів. Більш повні зведення відносно хижих ссавців містяться у працях другої половини XIX — початку XX ст. і присвячені біології, систематиці і розповсюдженню ссавців по території регіону. У період 40–80 років XX ст.

найбільша увага приділялася екології даних тварин, а сучасні дослідження кінця ХХ — початку ХХІ ст. характеризуються всебічними напрямками дослідження.

Подяки. Автори щиро вдячні І. В. Загороднюку (Ужгородський національний університет) за основну ідею статті, а також за її підготовку до друку.

Література

- Абеленцев В. І. До екології кам'яної куніци на Україні // Наземні хребетні України. — Київ, 1965. — С. 35–44.
- Абеленцев В. І. До екології та господарського значення борсука на Україні // Екологія та історія хребетних фауни України. — Київ, 1966. — С. 73–89.
- Аверин В. Г. Животный мир Харьковской губернии // Природа и население Слободской Украины: Харьковская губерния. — Харьков, 1918. — С. 155–212. — (Пособие по родиноведению).
- Боровик Е. Н. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь» // Вестник зоологии. — 1999. — Том 33, № 4–5. — С. 80.
- Боровик Е. Н. Состояние популяции волка (*Canis lupus*) в восточных регионах Украины // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2002а. — № 1 (45) січень. — С. 150–153.
- Боровик Е. Н. Корсак *Vulpes corsac* (Carnivora, Canidae) на территории Украины // Вестник зоологии. — 2002б. — Том 36, № 2. — С. 95–96.
- Волох А. М., Ракитянский И. Г. Современная граница ареала перевязки на юго-западе СССР // Четвертый съезд всесоюзного териологического общества. — Москва, 1986. — Том 3. — С. 89–90.
- Волох А. М. Появление шакала в Украине и его современное распространение // Охотник. — 2003. — № 8 (3). — С. 14–15.
- Гепнер В. Г., Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И. Вредные и полезные звери районов полезационных насаждений. — Москва, 1950. — С. 110–166.
- Денищик В. А., Сулик В. Г. Список хребетных Луганської області / Довідник-посібник до навчального курсу із зоології хребетних для студентів природничо-географічного факультету. — Луганськ, 2000. — 50 с.
- Жадан В. И. Животный мир // Фисуненко О. П., Жадан В. И. Природа Луганской области. — Луганск, 1994. — С. 135–144.
- Загороднюк І. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Кириков С. В. Промысловые животные, природная среда и человек. — Москва: Наука, 1966. — С. 91–107.
- Кириков С. В. Человек и природа степной зоны. — Москва: Наука, 1983. — 128 с.
- Колесников М. О. Барсук (*Meles meles*) в антропогенном ландшафте города Луганска (Восточная Украина) // Вестник зоологии. — 2003. — Том 37, № 3. — С. 22.
- Кондратенко О., Мельниченко Б. Нові данні до поширення деяких рідкісних видів ссавців (Mammalia) у Донецько-Приазовських степах (Східна Україна) // Вестник зоологии. — 2000. — Том 34, № 6. — С. 26.
- Кондратенко А. В., Боровик Е. Н. Териологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2001. — № 11 (43) листопад. — С. 55–62.
- Кондратенко А. В. Териологические исследования в заповеднике «Провальская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2002. — № 1 (45) січень. — С. 19–24.
- Лиманский С. В., Кондратенко А. В. Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2002. — № 1 (45) січень. — С. 25–28.
- Мигулін О. О. Звірі УРСР. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426 с.
- Панченко С. Г., Самчук Н. Д. Список позвоночных Ворошиловградской области. — Ворошиловград, 1973. — 40 с.
- Силантьев А. А. Зоологические исследования и наблюдения 1894–96 годов // Труды экспедиции снаряж. Лесным департаментом под руководством проф. Докучаева. Науч. отд. — СПб.: Изд-во Лесного Департ., 1896. — Том 4, вып. 2. — 180 с.
- Сиренко В. А., Мартынов В. В. Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие) // Труды филиала УСПЗ «Каменные Могили». Юбилейный сборник 1997 г. — Киев: Фитосоциоцентр, 1998. — Вып. 1. — С. 63–82.

- Скоков А. П. Млекопитающие // Скоков А. П., Кочегура В. Л., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского заповедника. — Москва, 1992. — С. 18–43. — (Серия Флора и фауна заповедников СССР).
- Сомов Н. Н. Орнитологическая фауна Харьковской губернии. — Харьков: Типогр. Адольфа Дарре, 1897. — С. 145–154.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення. — Київ: Держучпедвидав, 1960. — С. 61–79.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 39–45.
- Сосновский И. П. Редкие и исчезающие животные (по страницам красной книги). — Москва, 1987. — С. 81–84.
- Ссавці України під охороною Бернської конвенції / Під редакцією І. В. Загороднюка. — Київ, 1999. — 222 с. — (Праці Теріологічної Школи, Вип. 2).
- Страницами Красной книги. Научно-популярные очерки / Рева М. Л., Тараненко Л. И., Молодан Г. Н. и др. — Донецк: Донбасс, 1989. — 111 с. — (Издание 2-е, переработанное и дополненное).
- Сулик В. Г. Куньи Луганского заповедника и его окрестностей // Экологические основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих. — Москва: Наука, 1979. — С. 343–344.
- Тимошенко В. А. Хищные млекопитающие заповедника «Хомутовская степь» // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. — 2002. — № 1 (45) січень. — С. 192–194.
- Токарский В. А. Степной хорек (*Mustela eversmanni*) в степном биоценозе Восточной Украины // Вестник зоологии. — 2001. — Том 35, № 3. — С. 78.
- Червона книга України. Тваринний Світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- Чернай А. В. Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней местъ (составленная преимущественно по наблюдениям сделанным во время учебной экспедиции, совершенной в 1848-49 гг.). — Харьков: Типография ун-та, 1853. — Вып. 2. Фауна млекопитающих и птиц. — 44 с.
- Щербак Н. Н. Зоогеографическое деление Украинской ССР // Вестник зоологии. — 1988. — № 3. — С. 22–31.